

UDK: 81-114.2

Dilobar SULAYMANOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti tayanch doktranti,
E-mail: dilobar7796@gmail.com

JDPU, f.f.n., dotsent S. Soyipov taqrizi asosida

SODDA GAPNING LISONIY STRUKTUR TAHLILIDA AKTANTLAR IYERARXIYASI

Аннотация

Mazkur maqolada sodda gaplarda markaz qurshovlilik munosabatining voqelanishi, gapning lisoniy-sintaktik qurilishida so'zlar valentligini tahlil qilish orqali aktantlarning gap qurilish sathidagi vaziyati aniqlashtiriladi. Tilshunoslikdagi pog'onaviylik tamoyiliga asosan dastlabki bosqichda qurshov vazifasini bajargan bo'lak, ya'ni markaziy bo'lak sanalgan kesimning morfologik ko'rsatkichi [Pm] bilan valentlik hosil qilgan gap kengaytiruvchisi yoki kesim leksemasi [W]ga bevosita tobelangan so'z kengaytiruvchisining keyingi bosqichda mos ravishda o'z so'z kengaytiruvchilari bilan kengayib markaz mavqeyida kelishi shajara daraxti (UD)da o'zbek nutqidagi gaplar misolida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Substansiallik, valentlik, aktant, gap kengaytiruvchisi, so'z kengaytiruvchisi, modal gap kengaytiruvchisi.

ИЕРАРХИЯ АКТАНТОВ В ЛИНГВОСТРУКТУРНОМ АНАЛИЗЕ ПРОСТОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Аннотация

В данной статье рассматривается реализация отношений центра и окружения в простых предложениях, а также уточняется положение актантов на уровне построения предложения посредством анализа валентности слов в лингвистико-синтаксической структуре предложения. Согласно принципу ступенчатости в лингвистике, на начальном этапе морфологический показатель компонента, выполняющего функцию окружения, то есть сказуемого, являющегося центральным элементом [Pm], образует валентность с распространителем предложения или распространителем слова, непосредственно подчиненным лексеме сказуемого [W]. На следующем этапе эти элементы расширяются соответствующими распространителями слова и приобретают центральное положение. Данный процесс анализируется на примере предложений узбекской речи в виде древовидной структуры.

Ключевые слова: Субстанциональность, валентность, актант, распространитель предложения, распространитель слова, модальный распространитель предложения.

THE HIERARCHY OF ACTANTS IN THE LINGUISTIC STRUCTURAL ANALYSIS OF A SIMPLE SENTENCE

Annotation

This article clarifies the position of actants at the sentence construction level by analyzing the realization of center-periphery relationships in simple sentences and examining the valence of words in the linguistic-syntactic structure of the sentence. According to the principle of hierarchy in linguistics, the analysis focuses on sentences in Uzbek speech within the Universal Dependencies (UD) tree structure. Initially, the part that functions as a center is the morphological indicator of the predicate [Pm], which is considered the central element. This forms valency with either the sentence expander or the word expander directly subordinate to the predicate lexeme [W]. In the subsequent stage, these elements expand with their respective word expanders and occupy the central position in the hierarchy tree.

Key words: Substantiality, valency, actant, sentence expander, word expander, modal expander of a sentence.

Kirish. Hozirgi davr tilshunosligining salmoqli yutuqlaridan biri sifatida til va nutq hodisalarini idrok etish, farqlash borasidagi tadqiqotlarni alohida ta'kidlash lozim. Zamonaviy tilshunoslikda sistemaviy tadqiqotlarga jiddiy e'tibor berilishining samarasi natijasida lisoniy faktarga avtonom holda yondashilmay, balki har bir lisoniy hodisaning tub mohiyati ochilishiga e'tibor berilishi, lisoniy hodisalar mazmun-mohiyatining yoritilishi asosiy o'rin egallamoqda. Izlanishlarning biri sifatida ushbu tadqiqotda tilshunoslikning formal-funksional yo'nalishidagi dolzarb masalalardan biri sanalgan markaz qurshovlilik munosabatining sintaktik sathda voqelanishi tadqiq qilinadi.

Tilshunoslikda valentlik nazariyasi tadqiqi va tavsifi.

So'zning so'zga birikish qonuniyatlari tadqiqiga bag'ishlangan izlanishlar o'tgan asrning 40-yillaridan sovet lingvisti S. D. Katsnelson fanga valentlik tushunchani olib kirishi bilan diqqat markazidagi masalaga aylandi [1]. Substansial yondashuv talqiniga ko'ra ushbu tushuncha so'zning ichki semantik- sintaktik potentsiali sanaladi. Nutqiy

jarayondagi har bir hosila: tushuncha ifodalovchi yasalmalardan tortib fikrni shakllantiruvchi sintaktik birliklarning yuzaga kelish asosi aynan ushbu qonuniyat – valentlik hodisasi bilan bog'liqdir.

So'zlar valentligi qonuniyatining asosini substansiallik tashkil etadi. Ushbu tushuncha mohiyatiga ko'ra so'zlar o'rtasidagi mantiqiy munosabat dastlab til birliklarining semantik imkoniyati asosida yuzaga keladi va ushbu mantiqiy aloqaning natijasi sifatida sintaktik munosabat hosilasi sintaktik konstruksiyalar paydo bo'ladi. Demak, ichki potentsiya – valentlik sintaktik sathda reallashadi. Til va nutq birligi bo'lgan so'zlarning o'zaro semantik-sintaktik aloqalari aslida ularning o'zida, substansiyasida (mohiyatida) valentlik imkoni shaklida jamlangan [2] bo'lib, ushbu nazariyaga asosan shartli ravishda til "birligi" sanaladigan valentlik va nutq "birligi" bo'lib keladigan sintaktik aloqa UMIS va AHVO (umumiylik-xususiylik, mohiyat-hodisa, imkoniyat-voqelik, sabab-oqibat)ni yuzaga chiqarish uchun zidlanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. So'zlararo mantiqiy munosabat dastlab til birliklarining semantik imkoniyati asosida yuzaga keladi va ushbu aloqaning natijasi o'laroq sintaktik munosabat hosilasi sintaktik konstruksiyalar quriladi. Til birliklari ega bo'lgan semantik potentsiya nutqiy jarayonda u qamrab olgan ma'nolarni bilan yuritiladi [4]. Aktantlar an'anaviy sintaktik tahlildagi kabi ega, aniqlovchi, to'ldiruvchi, hol, (kirish bo'lak) deb nomlansa-da, biroq ushbu konstruktiv bo'lak voqelantiruvchilari gapning lisoniy struktur kengaytiruvchilari nuqtayi nazaridan tahlil qilinganda butkul farqli holat yuzaga keladi. Kengayuvchi so'z mutlaq markaz (kesim) vazifasida kelganda, kesimlik kategoriyasiga aloqador aktant gap kengaytiruvchisi vazifasida keladi va bevosita gapning lisoniy strukturasi tarkibiy qismiga aylanadi. Bunday munosabatning samarali shakllaridan biri fe'l valentligi sanaladi. Fe'l so'z turkumi V.V. Vinogradov ta'kidlaganidek, "...boshqa barcha so'z turkumi kategoriyalariga nisbatan eng konstruktiv turkumdur. Fe'lli konstruksiyalarning xarakterli xususiyati shundan iboratki, ular nominativ (otli) birikmalar va gaplarga faol ta'sir qilish kuchiga egadir" [5].

Verbosentrik nazariya vakillarining (L. Tener va izdoshlari) keltirishicha, gap tuzilishining negizi fe'l sanaladi. Fe'l turkumiga mansub birliklarning gapning yaxlit konstruksiyasini belgilashi uni predikat vazifasida kela oluvchi boshqa birlik (turkum)lardan farqlovchi asosiy mezon bo'lib, "Semantik sathda fe'l predikat sifatida ham lug'aviy ma'nodan tashkil topgan birlik, shuningdek, o'zida ehtimoliy gap maketini saqlaydigan fikriy mundarija sifatida mavjud bo'ladi" [6].

Sodda gaplarda gap va so'z kengaytiruvchilari.

Gapda fikriy mundarijani voqelantiruvchi asosiy bo'laklar grammatik asoslar sanalsa, ya'ni muayyan fikr haqidagi dastlabki tushunchalar majmuyining nutqiy voqelikdagi in'ikosi konstant bo'laklar orqali yuzaga kelsa, nutqiy gapning qanday tarkibiy qismlardan tashkil topishini fikriy markaz, hukmni ifodalovchi konstant bo'lak (kesim)ni shakllantiruvchi atov birlik va kesimlik kategoriyasining valentligi belgilaydi. Muayyan aktantning mutlaq markaz (kesim)ning [Pm] shakli [NMTP] ni yoki nisbiy markaz (kesim) leksemasi, ega, fakultativ bo'lak)ning lug'aviy valentligini to'ldirib kelishiga ko'ra 2 turi farqlanadi: gap kengaytiruvchisi va so'z kengaytiruvchisi.

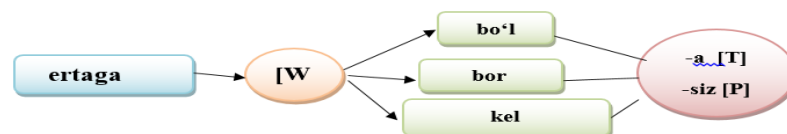
Gap tarkibidagi mustaqil so'zlik mavqeyini saqlagan holda kengayish qobiliyatiga ega barcha so'zlarning ana shu qobiliyatini yuzaga chiqishini ta'minlovchi leksik birlik so'z kengaytiruvchilari deb ataladi [7]. So'z kengaytiruvchisi ma'lum bir so'zga bevosita, gapning markazidagi kesimlikni shakllantiruvchi grammatik vositalarga bilvosita

bog'lanadigan bo'lak, muayyan so'zning ma'noviy xususiyatini ochib berishga, kengaytirishga xizmat qiladigan, o'ziga nisbatan hokim bo'lgan so'z bilan semantik valentlik hosil qiladigan tarkibiy qismdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Darslik va qo'llanmalarda so'z kengaytiruvchisiga berilgan ta'riflarda "gapda ishtirok etayotgan ma'lum bir so'zning ma'noviy valentligini to'ldiruvchi so'z" ekanligi ta'kidlanadi [7]. Ushbu ta'rifga qo'shimcha sifatida aytish mumkinki, bizningcha, aynan kesim vazifasida kelayotgan so'zning lug'aviy ma'no anglatuvchi [W - atov birlik] qismi bilan bevosita yoki bilvosita valentlik hosil qiladigan har qanday bo'lak (leksik birlik)lar so'z kengaytiruvchisi sanaladi. Gapda kesimlik ko'rsatkichidan anglashilgan ma'noni muayyanlashtirgani bois subyekt va temporalis butun gapga aloqador konstruktiv bo'lak sifatida gap kengaytiruvchisi vazifasida kelsa, [Pm] qismiga bog'lana olmaydigan, kesimlik leksemasiga to'g'ridan to'g'ri yoki bilvosita bog'lanuvchi nomustaqil, ichki bo'laklar so'z kengaytiruvchisi maqomida kelishini aytish mumkin. Demak, fikriy mundarijani ifodalashda, gap qurilishida zaruriy tarkibiy qism sanalmaydigan va muayyan fikrni to'ldirib, aniqlab, izohlab keluvchi, harakat-holat (voqea-hodisa)ning o'rni, payti, son-sanog'i, tartibi, miqdori, darajasi, sharti, sababi, maqsadi, qurol-vositasi, to'siqsizlik holati va h.k. ma'nolarni ifodalovchi aktantlar so'z kengaytiruvchilari vazifasida keladi.

Tahlil va natijalar. Ayrim manbalarda payt holi (temporalis- lotincha, "vaqt" ma'nosini anglatadi [8]) gap kengaytiruvchisi sifatida talqin qilinadi. Jumladan, Hozirgi o'zbek adabiy tili darsligida sodda gapning formal-funksional talqinida temporalis kesimlik kategoriyasi shaklining zamon qismiga bog'lab tahlil qilinadi va gap kengaytiruvchisi sifatida keltiriladi [7]. Vaholanki, temporalis gap tarkibida nafaqat kesimlik kategoriyasi [Pm] tarkibidagi [T] zamon ko'rsatkichi, balki gap markazini tashkil etuvchi so'zning leksik qismi [W] bilan ham valentlik hosil qiladi. Masalan, Siz bugun va ertaga azim Samarqandda qolasizmi? gapida uyushiq temporalislar (bugun va ertaga) kesimning [W] qismiga ham, grammatik kategoriyasi [Pm]ning [T] zamon ko'rsatkichiga ham aloqador. Payt hollarining kelasi zamon ko'rsatkichi bilan nisbiy moslashuvi quyidagicha: ertaga temporalisi va -a kelasi zamon qo'shimchasi nutq so'zlanib turgan vaqtdan keyingi hodisaga ishora qilsa, bugun so'zi va zamon shakli nutq yuzaga kelayotgan vaqtni bildirishi nuqtayi nazaridan bog'lanadi. (-a zamon ko'rsatkichi bugun temporalisi bilan moslashganda, zamonlar uslubiyati yuzaga keladi, ya'ni kelasi zamon shakli hozirgi zamon ma'nosiga ko'chadi). Bundan aytish mumkinki, temporalisning kesimlik shakli bilan hosil qilgan valentligida subyekt singari gap kengaytiruvchisi sifatida qaraladi hamda kesimning lug'aviy shakliga kiritilgan o'zgartirishlar ushbu valentlik munosabatiga ta'sir qilmaydi, ya'ni fikriy mundarijada lug'aviy ma'no ifodalovchi qism [W]da o'zgarishga uchrasa-da, kesimlik kategoriyasi ko'rsatkichi [Pm]ning zamon ko'rsatkichi [T]da bunday holat voqelanmaydi:

1-rasm.

Temporalisning so'z kengaytiruvchisi mavqeyida ham kela olishini quyidagicha izohlash mumkin: payt holi o'zi bog'langan hokim so'z bilan birgalikda so'z birikmasiga aylantirilib, kesim harakat nomi shaklida [NMTP] ko'rsatkichsiz shakllantirilsa ham, ushbu valentlik

munosabati (bugun qolmoq, ertaga qolish) saqlanadi. Gap va so'z kengaytiruvchilari valentligi hamda shajara daraxti (UD – Universal Dependency [9])da o'rinishuvini quyidagicha ifodalash mumkin:

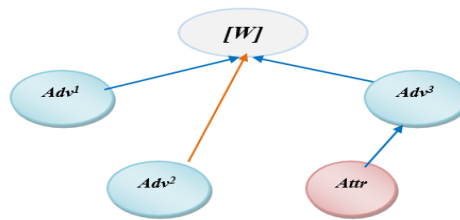
2-rasm

[Wp _m]	S (Subyekt)	Adv ¹ (temporalis)	Adv ² (temporalis)	Attr	Adv ³ (lokalis)	W	N	M	T	m
	Siz	bugun	ertaga	azim	Samarqandda	qol	.	-a, -siz	-a	-siz

1. So'z kengaytiruvchilari valentligi [10]

$\overbrace{\text{bugun qolmoq}}$
 $\overbrace{\text{ertaga qolmoq}}$
 $\overbrace{\text{azim Samarqand}}$
 $\overbrace{\text{Samarqandda qolmoq}}$

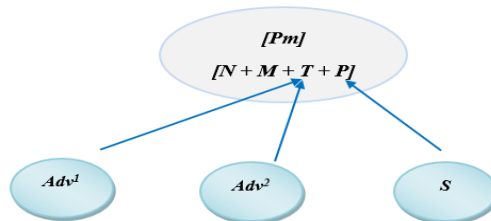
3-rasm.

2. Gap kengaytiruvchilari valentligi

$\overbrace{\text{Siz qol+a+siz+mi?}}$
 $\overbrace{\text{Bugun qol+a+siz+mi?}}$
 $\overbrace{\text{Ertaga qol+a+siz+mi?}}$

4-rasm.

Modal gap kengaytiruvchilari

Ma'lumki, muayyan gapni bo'laklar bilan sintaktik aloqaga kirishmaydigan, biroq mazmunan to'ldiradigan birliklar – kiritmalar bilan kengaytirish hodisasi gapga modal

ma'nolar (gumon, achinish, tasdiq, ishonch, istak va boshqa ma'nolar)ni qo'shish yoki kuchaytirish imkonini beradi. Masalan,

5-rasm.

Modallik ma'nosini o'zgartirish	Modallik ma'nosini kuchaytirish
Taxmin, gumon ma'nosi	
Namuna №1	Namuna №2
Natija, ehtimol, bugun e'lon qilinadi.	Natija, ehtimol, bugun e'lon qilinadi.

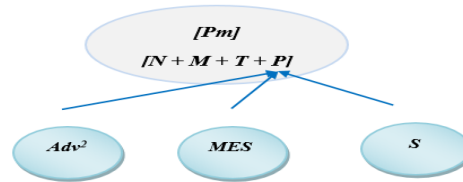
Natija, ehtimol, bugun e'lon qilinadi gapi (namuna №1) tarkibidagi kirish bo'lak tushirilsa, [Pm] -a,-di ko'rsatkichlari orqali ifodalanadigan aniqlik, qat'iylik ma'nosi gapda muayyanlashadi: Natija bugun e'lon qilinadi. Biroq gap tarkibiga kiritilgan kirish so'z taxmin gumon ma'nosini qo'shish uchun xizmat qiladi, ya'ni natijaning e'lon qilinishi haqidagi ehtimoliy fikrini yuzaga keltiradi. Demak, bunday holatda kirish bo'lak [Pm]da dastlab mujassamlashgan aniqlik, qat'iyat modallik ma'nosini taxmin, chama ma'nosiga o'zgartirish vazifasini bajaradi.

morfologik shakli orqali) taxmin, gumon, istak ma'nosi voqelanadi: Natija bugun e'lon qilinadi.

2-namunada keltirilgan gapda farqli hodisa kuzatiladi: Kirish so'zsiz shakllangan gapning o'zidayoq (Pm, -ar

Gap tarkibiga kiritilgan modal bo'lak esa ushbu ma'noni kuchaytirish uchun xizmat qiladi. Natija, ehtimol, bugun e'lon qilinadi. Demak, kirish bo'lak [Pm]da ifodalangan ayni ma'noni muayyanlashtirsa, kuchaytirishga, bizningcha, kirish so'z va kesimlik shakli ko'rsatkichi o'rtasida ma'noviy valentlik yuzaga keladi va ushbu valentlik munosabati aynan kesimlik kategoriyasi bilan bog'liq ekanligi uchun ham kirish bo'lak modal gap kengaytiruvchisi mavqeyida keladi. Ushbu gapdagi aktantlarning barchasi gap kengaytiruvchisi vazifasida kelganligi bois bo'laklar valentligi (UD) hodisasi bo'yicha shajara daraxtida quyidagicha ifodalanadi:

6-rasm.

Xulosa. Ushbu maqolada tilshunoslikning formal-funksional yo'nalishidagi dolzarb masalalardan biri – markaz qurshovlilik munosabatining sintaktik sathda, xususan, soddalarda namoyon bo'lishi ochib berildi. O'zbek nutqida gapning lisoniy struktur tahlilida gap bo'laklari ierarxiyasi

tahlilga tortildi, sodda gaplarning lisoniy sintaktik qurilishida so'zlar valentligini tahlil qilish orqali aktantlarning joylashuvi, ya'ni gap va so'z kengaytiruvchisining maqomi aniqlashtirildi.

ADABIYOTLAR:

1. Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности/Вопросы языкознания. - Москва, 1987. - №3. - С. 20-32.
2. Rasulov R. O'zbek tilidagi holat fe'llari va ularning obligator valentliklari. – T.: Fan, 1989. – B. 13
3. Виноградов В.В. Русский язык. (Грамматическое учение о слове), - М.: 1972. – С. 337.
4. Ne'matov H.G., Sayfullayeva R. Zamonaviy o'zbek tili. II jild. Sintaksis. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2011. – B. 190
5. Виноградов В.В. Русский язык. (Грамматическое учение о слове), - М.: 1972. – С. 337.
6. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л. 1972. – С.88.
7. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Qurbonova M., Abuzalova M., Boqiyeva G., Yunusova Z. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. – B. 335, 336.
8. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/>
9. Marie-Catherine de Marneffe, Christopher D. Manning, Joakim Nivre, Daniel Zeman. Universal Dependencies. Computational Linguistics: Volume 47, Issue 2, 2021. <https://direct.mit.edu/coli/article/47/2/255/98516/Universal-Dependencies>
10. Qurbonova M. M. O'zbek tilshunosligida formal-funksional yo'nalish va sodda gap qurilishining talqini. Filologiya fanlari doktori (DSc)... diss. – Toshkent, 2001. – B. 120.